

De danske håndværker-uddannelser i krydsfeltet mellem det europæiske og det nationale

Af Ida Juul

Indledning

I denne artikel diskuteres udviklingen af de danske håndværkeruddannelser i perioden fra den sene enevælde og frem til vedtagelsen af den første lærlinge-lov i 1889. Artiklens overordnede hypotese er, at denne udvikling var præget af to af oplysningstidens vigtige spørgsmål, nemlig på den ene side spørgsmålet om den enkelte borgers myndiggørelse og dannelse og på den anden side den økonomiske liberalismes kritik af henholdsvis merkantilismens statslige regulering af økonomien og lavenes kontrol over adgangen til de forskellige håndværksfag. I den konkrete historiske kontekst repræsenterede oplysningstidens idémæssige grundlag et opgør med ideer og traditioner, der ligesom oplysningstanker selv var undfanget uden for Danmark. Det gjaldt især de tyske lavsskikke, der gik under betegnelsen ”Zünften”, og som kom til at præge den danske håndværkskultur frem til 1800-tallet.

Tiden 1750-1889 er en periode præget af turbulens og forandringer. Sidste halvdel af 1700-tallet stod i landbrugsreformernes tegn. Det betød, at landbruget ændrede karakter og udseende. Der opstod en ny selvbevidst gårdmandsklasse, som begyndte at gøre sig gældende politisk og kulturelt, samtidig med at antallet af husmænd og besiddelsesløse på landet voksede. I byerne begyndte borgerskabet inspireret af oplysningstidens idealer at organisere sig i klubber og patriotiske selskaber og kom dermed til at udgøre en opinion, som enevælden ikke længe kunne tillade sig at ignorere. Hverken landbrugsreformerne, oplysningstanken, klubberne eller de patriotiske selskaber var danske opfindelser. Det var ideer, som var opstået i andre europæiske lande, og som typisk noget senere kom til Danmark, placeret som landet var i Europas periferi. Her blev ideerne omplantet og transformeret, således at de passede ind i en dansk kontekst.¹

Indtil midt i 1850 kan det danske rige, også kaldet Helstaten, karakteriseres som en typisk middelstor europæisk stat med en sproglig og kulturelt blandet be-

---

¹ Christensen 1996, Engelhardt 2010

folkning. Befolkningen blev ikke betragtet som danskere, men som undersætter bosiddende i forskellige landsdele, som ud over det faktum, at de var underlagt samme konge i København, ikke havde meget indbyrdes samkvem. De tysktalende i Slesvig og Holsten udgjorde godt og vel en tredjedel af befolkningen i Helstaten. Dertil kom rigsfælleskabet med Norge, der varede frem til 1814.² I 1700-tallet indgik Danmark som ligeberettiget medlem af det tysktalende kulturområde i Nord- og Centraleuropa: Der var mange danske studerede ved de tyske universiteter, mens der omvendt var tyskere, der kom i tjeneste hos den danske konge og blev undersætter i Helstaten. Den omfattende reformproces, som den enevældige stat gennemgik i slutningen af 1700-tallet, var i høj grad båret af tyskfødte og holstenske embedsmænd. I slutningen af 1700-tallet voksede uviljen mod den fremtrædende rolle, tyskerne indtog i såvel statsadministrationen som i kulturlivet. Under J.F. Struensees kortvarige styre blev begreberne fremmed og tysker brugt synonymt i offentligheden. Tyskfjendtligheden nåede et foreløbigt højdepunkt i 1789-90 under den såkaldte "tyskerfejde", hvor der for første gang formuleredes et sammenhængende fjendebillede af tyskerne.³

Såvel adelen som håndværkerne var stærkt påvirket af tysk kultur, selvom påvirkningerne udsprang af vidt forskellige sociale lag, repræsenterende henholdsvis en aristokratisk og en folkelig kultur. Begge havde de imidlertid det til fælles, at de efterhånden kom i et modsætningsforhold til den borgerlige kultur, som blev stadig mere dansk orienteret, hvilket dog ikke betød, at den var upåvirket af europæiske strømninger.

I denne artikel undersøges det, hvordan denne moderniseringsproces satte sit præg på den tekniske håndværkerundervisning i Danmark, samt hvordan håndværkerne reagerede herpå ved på en og samme tid at tilpasse sig og modsætte sig denne modernisering. Det er artiklens tese, at de danske håndværkeruddannelser frem til vedtagelsen af den første lærlingelov i 1889 i høj grad var præget af påvirkninger fra udlandet. Frem til begyndelsen af 1800-tallet kom påvirkningen primært fra Tyskland, men senere blev billedet mere mangfoldigt. Fra midten af 1800-tallet begynder håndværksmestrene at engagere sig i den tekniske undervisning, og hermed lægges grunden til den særlige danske variant af erhvervsuddannelserne, som er kendetegnet ved veksluddannelse (veksel mellem skoleophold og virksomhedsoplæring) og arbejdsmarkedets parter formaliserede indflydelse på uddannelserne.

Artiklen er opbygget således, at der først redegøres for mesterlæren som en særlig pædagogisk tradition, som prægede håndværkeruddannelserne både før og efter

---

² Østergård 2001: 19-20

³ Østergård 2001: 42-43

vedtagelsen af loven om næringsfrihed i 1857. Herefter analyserer artiklen den kritik, som lavene i stigende grad blev genstand for i sidste halvdel af 1700-tallet. Der anlægges to perspektiver, nemlig henholdsvis et dannelsesmæssigt og et økonomisk. Artiklen afsluttes med en analyse af, hvorledes håndværkerne selv reagerede på disse kritikpunkter, og hvordan kritikken dels resulterede i næringslovens afvikling af lavenes kontrol over svende- og mesterprøver og dels i udbygningen af et teknisk skolesystem på håndværkernes eget initiativ.

Håndværkerundervisningen under lavenes kontrol

Kendetegnede for håndværkeruddannelserne i Europa frem til 1700-tallet var deres overvejende praktiske karakter og lavenes kontrol over svende- og mesterprøver. Lavene udsprang af den tidlige middelalders religiøse sammenslutninger, der i senmiddelalderen (1300-1500) blev omdannet til erhvervsorganisationer. For at sikre indbyggerne et eksistensgrundlag samt tilstrækkelige forsyninger af levnedsmidler var købstædernes erhvervsliv underlagt stærke restriktioner. Fremmede købmænd skulle sælge deres varer på torvet og måtte kun sælge dem i større partier. Detailhandel var forbeholdt byens borgere. Priserne blev fastsat af borgmester og råd, og lavene kontrollerede, at der blev betalt ensartede priser for varer og tjenesteydelser, at arbejdsopgaverne blev ligeligt fordelt mestrene imellem, samt at håndværket blev udført forsvarligt. Lavene repræsenterede en afgrænsning over for de andre stænder og udgjorde samtidig det sociale omdrejningspunkt for håndværkernes sociale liv. De vågede over den enkeltes opførsel og straffede brud på gældende normer og regler og virkede samtidig som domstole i stridigheder lavsbrødrene imellem.⁴

Oprindeligt blev viden og færdigheder formidlet mundtligt via instruktion og imitation og gennem erfaring. Der blev ikke skelnet mellem håndværkere, teknikere og kunstnere. Den murer- eller tømremester, der havde ansvaret for en byggeplads, fungerede både som arkitekt, konstruktør og håndværker.⁵ Efterhånden blev kunst arkitektur og mekanik adskilt fra håndværket og knyttet til Kunstakademiet (oprettet i 1754) og senere Polyteknisk Lærestanstalt (oprettet i 1829).

Frem til næringslovens fulde implementering i 1862 gennemgik håndværkeruddannelserne kun få ændringer. Lærlingen blev oplært på mesters værksted, og kontrollen med oplæringen var overladt til de pågældende fags lav. Denne uddannelsesmodel var ligeledes fremherskende i de fleste andre europæiske lande.⁶

Uddannelsen af håndværkere blev benyttet til at kontrollere adgangen til lavene og dermed til erhvervsudøvelse inden for det pågældende fag. Det er derfor ingen

---

⁴ Jakobsen 1982, Berg 1919

⁵ Jakobsen 1982

⁶ Epstein 1998

tilfældighed, at kravet om mesterstykker opstod før kravet om svendestykkerne. Det illustrerer den betydning, lavene tillagde kontrollen med adgangen til at blive mester. Fra 1500-tallet spiller lærebrevet, dvs. mesterens eller lavets skriftlige bevis på, at læretiden var gennemført på passende vis, en vigtig rolle. I 1600-tallet begyndte det at blive almindeligt, at læreårene sluttede med en prøve, som fra 1762 blev standardiseret i form af en række specifikke svendeprøver.⁷

Samme dag som læretiden ophørte, blev lærlingen indviet i svendenes kreds, hvilket betød, at han skulle beværte svendene på svendeherberget til gengæld for at lære den særlige hilsen Grüss, som gav ret til at vandre i Europa. Svendevandringerne blev efterhånden tvungne i den forstand, at de var en forudsætning for at få adgang til at udføre det mesterstykke, som krævedes for at kunne nedsætte sig som mester med egen husholdning, værksted og ret til at ansætte lærlinge og svende.

Oprindeligt har svendenes antal været relativt lille. De fleste mestre har sandsynligvis arbejdet for sig selv, og svendetiden har været kortvarig. Forholdet mellem mester og svend var patriarkalsk, og samfundet var i højere grad karakteriseret af mobilitet inden for de forskellige stænder end mellem dem. Selvom lavene byggede på den forudsætning, at lærlingen efter endt oplæring og et par års arbejde som svend senere etablerede sig som mester, søgte lavene på forskellig måde at begrænse adgangen til at nedsætte sig som mester. Det skete bl.a. ved at hæve den pengesum, som den nye mester skulle betale i tiltrædelsespenge for at blive optaget i lavet. Dertil kom, at udførelsen af mesterstykket udviklede sig til at blive en stadig mere bekostelig affære, idet den kommende mester, både når mesterstykket var færdigt og flere gange undervejs, måtte traktere sine kommende lavsfæller med øl og mad.⁸

Lavene og enevælden

Lavsmedlemmerne levede deres liv relativt upåvirket af statslig indblanding, hvilket var en konsekvens af statsmagtens begrænsede sanktionsmidler snarere end et udtryk for sammenfaldende interesser. Særlig efter reformationen, hvor kongemagten var blevet styrket, kom lavenes kontrol over tilgangen til håndværket på tværs af kongens erhvervspolitiske interesser. Kongen ønskede vækst inden for håndværket, og i 1613 forbød Christian IV al lavsret i riget. For fremtiden skulle enhver have lov til at ernære sig som håndværker i en købstad, blot han svor borgerskab og betalte skat og afgift på linje med byens andre indbyggere. Kongens politik over for lavene blev imidlertid ingen succes. Allerede otte år efter blev lavene genindført med forordningen af 10. december 1621.⁹

---

⁷ Nyrop 1893: 5, Jacobsen 1982

⁸ Nyrop 1893: 11-12, Dybdahl & Dübeck 1983

⁹ Berg 1919: 31-33

Trods Christian VI's forsøg på at indskrænke lavenes indflydelse og lette adgangen til håndværket voksede lavenes magt. Lavene styrkede bl.a. deres magt ved at alliere sig med de tyske lav. Påvirkningen fra de tyske lav var et karakteristisk træk ved lavhåndværket, og den blev forstærket via de mange tyske håndværkere, der drog til Danmark for at arbejde, og danske svende, der havde været på vandring i Tyskland. Den tyske påvirkning blev yderligere styrket ved, at tyske svende nægtede at arbejde i Danmark, hvis ikke lavene nøje indrettede sig efter, hvad der var skik og brug i de tyske lav. Omvendt kunne danske håndværkere ikke få arbejde i Tyskland, med mindre de levede fuldt og helt op til tysk håndværkerskik, også kaldet "Zünften". De zünftige regler blev for håndværkeren en slags standskendetegn, som man holdt i hævd og var stolt af.

I løbet af 1700-tallet forandrede forholdene sig for mange håndværkeres vedkommende. Det patriarkalske forhold mellem mester og svend var under opløsning. Konflikter mellem mestre og svende blev hyppigere, og svendene udnyttede det sammenhold, som svendeforeningerne og de tyske lavsskikke udgjorde, til at stå samlet i såvel forsvaret for deres ære, som de ofte følte trådt under fode og kampen for bedre løn- og arbejdsforhold.¹⁰ Interesseskonflikterne mellem mestre og svende nåede deres foreløbige højdepunkt i den store tømrerstrejke i 1794.¹¹ I kølvandet på strejken blev nedsat en kommission, som skulle undersøge baggrunden for strejken og de mange andre arbejdskonflikter, som havde præget årene forinden. Kommissionen barslede seks år senere med 1800-forordningen, som på den ene side imødekom svendene ved at lette deres adgang til at blive mestre og på den anden side forbød de tyske lavsskikke i Danmark. Det sidste var en konsekvens af den ledende rolle, de tyske svende havde spillet i tømrerstrejken. Forordningen vakte harme blandt mestrene, der følte at deres privilegier blev udhulet. Det var imidlertid først fra midten af 1800-tallet, at lavenes eksistens for alvor var truet. Ganske vist havde forordningen fra 1800 grebet ind i lavenes selvbestemmelser, både hvad angik regulering af lærlinge og svendes arbejdsforhold og med hensyn til adgangen til at nedsætte sig som mester, men der havde ikke været tale om en egentlig anfægtelse af lavenes eksistensberettigelse.

Den stærke tyske indflydelse på dansk håndværk led sit endelige knæk i kølvandet på treårskrigen fra 1848 til 1850. Krigen betød, at de danske håndværkssvende vendte sig mod de tyske svende, som arbejdede i landet. Magistraten, der ikke officielt ønskede at sende de tyske svende ud af landet af frygt for de følger, dette ville kunne få for de danske svende, som befandt sig i Tyskland, opfordrede i stedet i en skriftlig henvendelse de større københavnske lav til at hjemsende eventuelle fremmede svende, som de måtte have ansat.¹² På Borgerrepræsentationens

---

¹⁰ Sørensen et al. 1992: 86-109, Nyrop 1885

¹¹ Sørensen et al. 1992: 77

¹² Nyrop 1914

møde den 23. november 1848 fulgte man magistratens henvendelse op ved at bevilge hver af paskontorets to betjente et gratiale på 50 rd. for ekstraordinært arbejde i forbindelse med bortsendelsen af over tusinde tyske svende. Ud over krigen spillede også arbejdsløsheden, som var opstået i forbindelse med krigen, en rolle.

Kritik af lavene

Selvom lavenes eksistens ikke for alvor var truede før midten af 1800-tallet, var håndværket genstand for en voksende kritik fra midten af 1700-tallet. Lavshåndværkeren blev opfattet som bagudskuende og udannet. Der blev klaget over, at kvaliteten i lærlingeoplæringen var blevet forringet, samt over at de gode håndværkertraditioner var på retur. Kritikken retter sig bl.a. mod lavskroerne, der blev udpeget som den væsentligste årsag til, at håndværkerne fortsat befandt sig på et lavt dannelsesniveau, mens andre befolkningsgrupper blev stadig mere dannede. Hvad angik det faglige niveau, blev det danske håndværk kritiseret for at være tilbagestående både teknisk og med hensyn til kunstnerisk smag. Årsagen var, mente man, den manglende brug af eller utilstrækkelig øvelse i tegning. Der blev lagt for ensidigt vægt på håndlag, og der var gentagne klager over kvaliteten. Om skomagerne hed det, at fodtøj kun kunne fås på bestilling, og fik man det, passede det som regel ikke. Snedkerne anvendte ikke tilstrækkelig tørt træ. Men især var det dog håndværkerens mangel på smag og kunstfærdighed, som kritikken rettede sig mod¹³

Den kritiske indstilling over for lavshåndværket afspejlede tilsvarende holdninger, som i forskellig udformning prægede de europæiske oplysningstanker. I oplysningstidens største bogudgivelse, den store franske encyklopædi¹⁴ udgivet i begyndelsen af midten af 1700-tallet, var ambitionen en systematisk beskrivelse af de forskellige håndværks redskaber og procedurer. Hensigten var bl.a. at underminere lavshemmelighederne og stimulere den teknologiske udvikling. Også skotske oplysningsfilosoffer som eksempelvis Adam Smith forholdt sig kritisk til lavsvæsnet og argumenterede for økonomisk frihed og arbejdsdeling som forudsætninger for civilisatoriske fremskridt. Oplysningsfilosoffernes ideal var et samfund indrettet i overensstemmelse med naturretten, hvor alle skulle have lige adgang til oplysning om naturens orden. Inden for dette verdensbillede havde lavene ingen plads, og i 1761 blev det i Danmark bestemt, at der ikke måtte oprettes nye lav.¹⁵

I samme ånd skrev hof- og stadsretsassessor Fr. Horn i 1796 en artikel, hvori han opregnede alle håndværkets skavanker og efterlyste en bedre opdragelse af hånd-

---

¹³ Nyrup 1914: 30-36

¹⁴ Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers (1751-72).

¹⁵ Jensen, Knudsen og Stjernfelt 2006: 913-4

værkets ungdom som middel til at fremme håndværksstandens anseelse. Han mente, at det var datidens uheldige håndværksforhold, som holdt embedsmænd og borgere fra at sætte deres børn i håndværkslære, til trods for at dette efter hans mening bedre ville kunne sikre dem et mere sikkert udkommende end en plads mellem, hvad han betegnede som mådelige studenter og skriverkarle. Han foreslog oprettelsen af et håndværkerinstitut, hvor en borger trygt kunne lade sine sønner lære et håndværk, uden at de skulle udsættes for at spilde deres ungdomsår og få fordærvet deres moral. Planen vandt bifald og resulterede i "Selskabet til Ungdommens Forædling" som senere skiftede navn til "Selskabet til unge Haandværkeres Dannelse". Planerne fik dog ikke nogen betydning i praksis, før kobbersmed Joseph Conradt i 1807 oprettede Institut for Metalarbejdere.¹⁶

Den udbredte opfattelse i samtiden af, at håndværket stod i stampe såvel teknisk som dannelsesmæssigt, mens resten af samfundet blev stadig mere dannet, resulterede i forskellige uddannelsesinitiativer rettet mod håndværkerstanden. Initiativerne kom i første omgang fra den enevældige stats side, men senere engagerede det stadig mere selvbevidste borgerskab sig i opgaven.

Enevældens forsøg på at hæve håndværkerens dannelsesniveau

Den enevældige stats forsøg på at styrke håndværket udsprang af ønsket om vækst i det indenlandske håndværk, således at man i overensstemmelse med de merkantilistiske principper kunne undgå den for handelsbalancen så ødelæggende import af udenlandske håndværksprodukter. Den strategi, som kongemagten tog i anvendelse, var tosidet. På den ene side videreførte man den hidtidige strategi, der bestod i at udvide antallet af håndværksmestre ved at modarbejde mestrenes forsøg på at gøre kredsen af mestre så lille som mulig. På den anden side søgte man at højne håndværkets kvalitet og smag ved tilbyde håndværkerlærlinge undervisning på Det Kongelige Danske Kunstakademi, som blev grundlagt i 1754 under navnet Det Kongelige Danske Skildre-, Billedhugger- og Bygnings-Academie i København. Akademiets opgave var at "bringe kunsten i et større flor". Under J.F. Struensees styre udviklede akademiet sig til en uddannelsesinstitution, som primært var rettet mod håndværkere. Struensee mente, at en kunstnerisk orienteret tegneundervisning ville kunne bidrage til at udvikle såvel håndværkerens smag som deres kvalitetssans. Akademiet blev derfor pålagt at give elementær tegneundervisning til håndværkerne i en række håndværksfag. Desuden skulle det godkende mesterstykker inden for de håndværk, hvor man benyttede sig af tegninger. At akademiet påtog sig opgaven som smags- og kvalitetsdommer med stor nidkærhed fremgår af, at i tidsrummet 1790 til 1810 forkastede Kunstakademiet over halvdelen af malerlavets mesterstykker, og om enkelte af de antagne hed det, at de blev vurderet som så mådelige, at de også burde

---

¹⁶ Sølvner 1923: 24

have været kasseret.¹⁷ Akademiets tegneundervisning blev besøgt af en stor del af de københavnske håndværkslæringer. Undervisningen bestod i begyndelsen i, at eleverne kopierede en fortegnelse. Forlægget var typisk antikke ornament, hoveder og skikkelser. Der blev ikke givet undervisning i fagtegnelse. Det kunne derfor være svært at motivere såvel læringer som svende for undervisningen.

I akademiets fundats hed det, at ingen måtte nedsætte sig som maler, billedhugger, arkitekt eller kobberstikker i København uden enten at være medlem af akademiet eller optaget i et af byens lav. Lavene så imidlertid ikke velvilligt på denne nye mulighed for at nedsætte sig som erhvervsdrivende uden om lavenes kontrol. Den senere hoflandskabsmaler J.P. Lund, der var lavsoplært malersvend, blev, da han sluttede sig til den frie kunst, af Københavns malerlav indstævnet for politiretten i 1755 og dømt som løsgænger til under en daglig mulkt på ny at stille sig under lavet.

Initiativer til at højne håndværkernes dannelse

Hvor initiativet til at højne håndværkernes dannelsesniveau via deltagelse i Kunstakademiets undervisning var forankret i den enevældige stat, blev håndværkernes oplysning, som nævnt, i sidste halvdel af 1700-tallet i stigende grad en opgave, som også det oplyste borgerskab engagerede sig i. Det drejede sig dels om enkeltpersoners indsats og dels om initiativer, som blev formidlet via det voksende antal lærde selskaber, videnskabelige akademier og patriotiske selskaber, som herhjemme opstod i slutningen af 1700-tallet efter britisk forbillede. Initiativerne var præget af oplysningsfilosofiens idé om, at viden ikke skulle være eksklusiv, men formidles til en bredere offentlighed. Landhusholdningsselskabet, som blev dannet i 1769, var et typisk eksempel på et patriotisk selskab. Det var blevet dannet af Christian Martsfeldt, da han kom hjem fra en erhvervsøkonomisk studierejse, som var finansieret af storkøbmanden Niels Ryberg, med det formål at studere erhvervslivet i en række udvalgte lande. Oprindeligt havde Landhusholdningsselskabet også håndværk og industri på sit program, og i 1770 udsatte det en præmie for den bedste afhandling om tegnekunstens udbredelse til købstæderne.¹⁸ De patriotiske selskaber anså oplysningen og uddannelsen af den brede befolkning for en vigtig opgave. De uddelte skrifter, etablerede læsegrupper blandt almuen og organiserede offentligt tilgængelige biblioteker. Også håndværksmestrene engagerede sig i denne bevægelse, men de kom aldrig til at spille en toneangivende rolle. I Selskabet for Borgerdyd, der blev stiftet den 15. april 1785, og som havde til formål at virke mod "Yppighed og Overdaads farlige Tilvæxt i Staten", var 10 ud af selskabets 74 første medlemmer håndværkere.¹⁹

---

¹⁷ Berg 1919: 118

¹⁸ Først efterhånden blev agerbrugets fremme den væsentligste opgave for selskabet, Engelhardt 2010: 72-73

¹⁹ Nyrop 1914: 89

Både Borgerdydselskabet og Efterslægtsselskabet etablerede skoler for borgerskabets børn. Her foregik undervisningen på dansk i modsætning til i de lærde skoler. Desuden blev eleverne undervist i reale fag, dvs. fag, der forberedte eleverne på en aktiv erhvervskarriere især inden for handel eller håndværk.²⁰

Efter Slaget på Reden i 1801 og især efter Københavns bombardement i 1807 opstod der en ny bølge af patriotiske selskaber, som i modsætning til de første, der mere alment arbejdede for at menneskene kunne gå en lys og lykkelig fremtid i møde, i stedet samlede sig omkring fædrelandet og til modstand mod alt britisk. Resultatet blev bl.a. dannelsen af Selskabet for indenlandsk Kunstflid, som kom til at fungere som en slags moderselskab for en række patriotiske selskaber med erhvervsøkonomiske formål. Selskabet blev en slags talerør for regeringens anti-britisk og ny-merkantilistiske politik. Selskabets største betydning bestod i afholdelse af industriudstillinger. Da Selskabet for indenlandsk Kunstflid ophørte i 1838, blev denne opgave overtaget af den nydannede Industriforening.²¹

Nordmanden Ulrik Green er et eksempel på en enkeltperson, som på egen hånd engagerede sig i oplysningen af håndværksstanden. Med et lille tilskud fra den kongelige partikulærkasse indledte han i 1765 i København en foredragsrække målrettet byens håndværkere. Green, der både var teologisk og juridisk kandidat, og som senere havde studerede matematik og mekanik under professor Jens Kraft²², havde i 1762 været på besøg i England og var der blevet imponeret af de engelske håndværkeres høje dannelsesniveau. Ifølge hans beskrivelser kunne de engelske håndværkere tale ivrigt og fornuftigt om allehånde emner. Årsagen var, mente han, at de brugte tiden om aftenen på filosofiske diskussioner inden for områder, der havde relation til deres fag.²³ Da Green i 1764 vendte tilbage til Danmark, ønskede han at omplante disse erfaringer i dansk jord. Greens forelæsninger trak fulde huse. Ved indgangen til forelæsningerne stod fire lavmestre vagt. Man havde nemlig oplevet, at studenter forstyrrede forelæsningerne med den begrundelse, at "Ulærde ikke burde høre sådanne ting."²⁴

---

²⁰ Engberg 2010

²¹ Engelhardt 2010: 79, Nyrop 1914: 81, Clemmensen 1987: 34

²² Kraft var professor ved Sorø Akademi og havde i 1747 holdt en banebrydende tale om Newton og desuden forfattet den første danske lærebog i mekanik. I pagt med oplysningstidens fremskridtstro fremhævede Kraft den anvendte matematiks potentialer. Han argumenterede for, at matematik og geometri burde tilegnes og nyttiggøres af de mere mådelige begavelser, dvs. teknikerne, der byggede maskiner. Han mente, at ensidig praksis slørede forstanden, og gik til angreb på håndværkerens motto "øvelse gør mester", som han mente betød, at håndværkeren i sin selvtilfredshed ikke bevægede sig ud over den erfaringsbaserede praksis. Christensen 1996 og Nyrop 1893: 26

²³ Nyrop 1893: 24-25

²⁴ Bauer 1893: 451

Green var imidlertid ikke den eneste repræsentant fra det dannede borgerskab, som var optaget af håndværkernes dannelsesniveau. Endnu et eksempel på borgerskabets interesse for håndværkernes dannelse var de søndagsskoler for håndværkere, som i 1800 blev oprettet af den tyske præst N.H. Massmann, sandsynligvis efter inspiration fra en lignende skole i Kiel, der igen havde den britiske søndagsskolebevægelse som forbillede. Massmann var en typisk repræsentant for den kreds af filantroper, der i slutningen af 1700-tallet tog initiativ til oprettelsen af flere borgerskoler. Det pædagogiske forbillede var den tyske pædagog J.P. Basedow (1724-1790), der på den tid var professor ved Sorø Akademi. Søndagsskolerne blev efterlignet i provinsen, hvor initiativtagerne enten var gejstlige eller personer med tætte relationer til kirken.²⁵

De mange initiativer rettet mod håndværkernes dannelse og den tilslutning, de opnåede, vidnede om, at begrebet borgerskab havde fået en ny betydning. Hvor det tidligere var et juridisk begreb, som knyttede sig til retten til at bosætte sig i en bestemt by og virke i en bestemt erhverv, fik det nu en ny betydning, som refererede til såvel håndværkernes økonomiske som kulturelle kapital.²⁶ Dannelse og borgerskab blev knyttet sammen.

Inden for det dannede borgerskab slog begrebet almindelig dannelse for alvor igennem omkring 1830. Man blev regnet for dannet, såfremt man havde en afgangseksamen fra en af de lærde skoler. Helst skulle man også have studeret på universitetet. Begge dele forudsatte, at man havde velstående forældre.²⁷ I den borgerlige debatliteratur, der bl.a. udsprang af de patriotiske selskaber, blev adelsdekadence modstillet borgerskabets dannelse, arbejdsdisciplin og empati for samfundets svageste. De patriotiske selskaber spillede dermed en vigtig rolle i etableringen af borgerskabets kulturelle og politiske magtposition.²⁸ Betonningen af dannelsen betød ikke alene, at borgerskabet afgrænsede sig opad i forhold til adelen, men også nedad mod den lille småborger og arbejderklassen. Dannelse skabte således et skarpt skel mellem dem, der var i besiddelsen af denne, og dem, der ikke var.

Parallelt med denne udvikling var der foregået en social differentieringsproces inden for håndværksstanden. Den hidtidige naturlige udvikling fra lærling til svende og senere til selvstændig mester med eget værksted var blevet brudt. Det var nu ikke længere en selvfølge, at en svend fik mulighed for at rykke op i mestrenes rækker. Gifte svende, som tidligere havde været ugleset af deres kolleger, blev almindelige, hvilket var et tegn på, at mestre og svende var på vej til at ud-

---

²⁵ Nyrop 1893

²⁶ Bourdieu 1995

²⁷ Engberg 2005: 284-86

²⁸ Engelhardt 2010: 359

spalte sig i henholdsvis en arbejdsgiver- og en arbejderklasse. I denne proces var det naturligt, at især mestrene søgte at blive accepterede som ligeværdige borgere. Midlet var at tilegne sig den dannelse og de normer, som karakteriserede det dannede borgerskab. Da vejen op i håndværksmestrenes rækker fortsat gik via læreforholdet og svendeårene, var det vigtigt at sætte ind også i forhold til disse to grupper. At det var nødvendigt at udvide oplysnings- og dannelsesprocessen til at gælde samtlige grupper inden for håndværket blev yderligere understreget af, at mestrenes status var tæt knyttet til håndværkets omdømme.

I første halvdel af det 1800-tallet begyndte enkelte mestre at arbejde for en faglig undervisning i tegning. I 1840 var der i alt ni tekniske skoler i hele landet. I det følgende årti kom der yderligere fire til, heriblandt Teknisk Institut, som blev oprettet af Det Tekniske Selskab, som var blevet stiftet i 1843. Oprettelsen af fagskoler vidnede både om, at udviklingen var løbet fra den undervisning, som Kunstakademiet kunne og ville påtage sig og om håndværksmestrenes voksende optagethed af uddannelsesspørgsmålet. For Kunstakademiet havde udskillelsen af håndværkerundervisningen den konsekvens, at de dannelsesmæssige krav til optagelsen på Kunstakademiet voksede. Der blev nu krævet en flerårig grunduddannelse i latin, fransk, tysk og verdenshistorie.²⁹

Lavene og den økonomiske liberalisme

Økonomisk liberalisme var herhjemme ikke knyttet direkte til industrialiseringsprocessen på samme måde, som det eksempelvis var tilfældet i Storbritannien. Målet var i stedet at styrke og udvide håndværket. Den egentlige storindustri var i begyndelsen af 1800-tallet ikke særlig udviklet, og der var mange som så med skepsis på muligheden for en industriel fremtid for Danmark. Først omkring 1830 begyndte der at opstå nye industrivirksomheder. Der blev i denne periode grundlagt flere jernstøberier, hvoraf en del senere udviklede sig til maskinfabriker. Disse virksomheder beskæftigedes en ny slags smede, som ikke var "zünftige", og hvis løn ikke var fastlagt ud fra sædvane.

På trods af landets lave industrialiseringsgrad fik den økonomiske liberalisme hurtigt sine fortalere i landet, og det varede kun tre år før, Adam Smiths hovedværk *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776) forelå på dansk. Tilhængerne af økonomisk liberalisme fandtes primært inden for den nationalliberale kreds af storkøbmænd, akademikere og embedsmænd. Det er imidlertid også karakteristisk for Danmark, at fortalere for lavene stadig var forholdsvis stærke og fast besluttede på at kæmpe mod udviklingen.

---

²⁹ Engberg 2005: 396

I foråret 1840 pålagde kongen kommunalbestyrelsen i København at nedsætte en kommission, som skulle undersøge hovedstadens lavs- og korporationsvæsen og udarbejde forslag til reform af byens næringsliv. Initiativtageren var bagermester H.C. Sager, der sympatiserede med liberalismens idégrundlag. Sager lagde vægt på, at komiteen ikke alene skulle søge skriftlige oplysninger, men efter britisk forbillede mundtligt konferere med alle relevante parter.³⁰

Nedsættelsen af lavskommissionen betød, at de københavnske lav, der ellers var kendt for hyppige indbyrdes stridigheder om faggrænser, indså nødvendigheden af at organisere sig på tværs af de eksisterende lav i Københavns Haandværkerforening. Medvirkende til Haandværkerforeningens dannelse var desuden en stigende utilfredshed med den liberalistiske linje, som prægede Industriforeningen. Industriforeningen var i 1838 blevet dannet af guldsmedemester J.B. Dalhoff efter britisk forbillede, og foreningens medlemskreds omfattede en række fremtrædende videnskabsmænd som fx H.C. Ørsted, en række toneangivende industridrivende samt centralt placerede embedsmænd. Efterhånden som den liberalistiske linje i foreningen blev mere udtalt, forsvandt en del af håndværkerne derfra og tilsluttede sig i stedet Københavns Haandværkerforening. Sammenlignet med Industriforeningen var rekrutteringen til Københavns Haandværkerforening langt mere snæver, idet man kun kunne blive medlem, hvis man havde udført mesterstykke. Ligesom Industriforeningen søgte også Haandværkerforeningen at skabe et forum, som kunne formidle håndværkets krav på tværs af de enkelte

---

³⁰ Nyrop 1914: 206

lavsgrenser. Og ligesom Industriforeningen var Haandværkerforeningen optaget af to hovedspørgsmål, nemlig spørgsmålet om nærringsfrihed og spørgsmålet om håndværkernes uddannelse. De to foreninger indtog dog modsatrettede standpunkter i næringsspørgsmålet. Industriforeningen var fortalere for nærringsfrihed, mens Haandværkerforeningen var tilhænger af lavsvæsnets fortsatte beståen.

Københavns Haandværkerforening søgte at imødegå presset for at få ophævet lavenes kontrol med adgangen til håndværksfagene på forskellig vis. På den ene side forsøgte man at formidle, hvad man opfattede som et mere sandfærdigt billede af lavsvæsnets som alternativ til det skrækbillede, som man beskyldte den liberalistisk orienterede opinion for at tegne. Man indsamlede materiale bl.a. fra udlandet, som kunne understøtte dette standpunkt, og man fremhævede lavenes rolle i forhold til at lette fattigdommen og varetage almindelige politiopgaver over for svendene. Desuden erklærede foreningen sig villig til en åben diskussion af, om håndværkernes rettigheder virkelig var skadelige og hæmmende for borgersamfundet. Hermed ønskede man at påvise, at lavsnid og lavsånd hørte en svunden tid til, og at håndværkeren nu var en oplyst og fordomsfri statsborger.³¹ Foreningen kæmpede imidlertid ikke blot mod den økonomiske liberalisme, men også for at højne håndværkernes dannelse, således at standens anseelse og politiske indflydelse kunne blive styrket.³² Heri lå dels en indrømmelse af, at der manglende intellektuel dannelse i håndværkerkredse og dels et ønske om, at håndværkerne i fremtiden måtte blive accepterede som en del af det dannede borgerskab.

At håndværkerstanden følte sig misforstået af offentligheden, fremgår af følgende udtalelse fra 1841 fra snedkermester Larsenius Kramp, som var initiativtager til dannelsen af Københavns Haandværkerforening:

Der er noget ejendommeligt ved Haandværkslivet, som ikke behager den øvrige Verden, der omgiver det; der klæber noget ved det, mener man, af forrige Tidens Vankundighed; der holdes paa Rettigheder mere af Fordom end af Indsigt; kort sagt: der er næsten intet, antager man, af dets hele moralske Væsen, der stemmer overens eller gør sig gældende i Samklang med Tiden. Man har derfor intet godt Øje til denne Forening, eller maaske rettere sagt: man har ingen rigtig Agtelse for den... hvor meget man er vildledet, naar man tror, at ikke ogsaa Haandværkeren er vaagnet af Fordommens Slummer... at ogsaa han stræber efter Oplysning, men at han ogsaa tillige selv vil tale sin Sag og vide at indtage sin rette Plads i det store aandelige Folkestævne³³

---

³¹ Hassø 1940: 19

³² Hassø 1940: 25

³³ Citeret efter Hassø 1940: 55-56

Da den lavskommission, der var blevet nedsat i 1840, afgav sin betænkning i efteråret 1844, var konklusionen, at lavsindretningen skulle bestå, men genovervejes igen om 20 år. Ligeledes skulle svende- og mesterprøverne bestå, men i revideret form. Især skulle mesterprøverne ændres, således at de kunne udføres på kortere tid og med færre omkostninger og så vidt muligt udvides med en teoretisk prøve. Man skulle endvidere kunne indstille sig til mesterprøve uden at have gjort svendestykke. Desuden skulle enhver lavssvend, som i otte år havde arbejdet som svend, være berettiget til uden prøve at opnå borgerskab som frimester og benytte sig af en lærlings hjælp samt efter andre otte års forløb at arbejde med en svend.³⁴ Disse forslag lignede de tanker, der var formuleret i forordningen af 21. marts 1800. Betænkningen fik imidlertid ingen praktisk betydning, da Indenrigsministeriet i mellemtiden var blevet interesseret i en næringslov, som gjaldt for hele landet.

Junigrundlovens løfter om næringsfrihed

Selvom midlerne var forskellige, var kravene om henholdsvis økonomisk og politisk frihed tæt forbundne, hvilket bl.a. fremgår af følgende formulering i grundlovens paragraf 88:

Alle Indskrænkninger i den frie og lige Adgang til Næring, som ikke ere begrundet i det almene Vel, skulle hæves ved Lov.

Paragraffen blev af håndværkerne opfattet som et skridt på vejen mod den frygtede næringsfrihed. Det var imidlertid først i 1855, at der blev formuleret et krav om indfrielse af grundlovens løfte om fri og lige adgang til næring. Initiativet kom fra den nationalliberale C.V. Rimestad, som stod i spidsen for den af ham dannede Arbejderforeningen af 1853, hvis formål var uddannelse af håndværkere. Han stillede i Folketinget tre spørgsmål til indenrigsminister P.C. Bang: Kunne ministeren i den kommende vinter komme de arbejdsløse og dyrtidsramte til hjælp? Ville han fremsætte forslag til en næringsreform i den indeværende samling, og hvad ville denne i så fald gå ud på? P.C. Bang lovede i næste samling at ville fremsætte forslag til reform af næringsloven. Han ville imidlertid ikke ned sætte endnu en kommission, men overdrage arbejdet til retsassessor Otto Müller. Som det fremgår af forespørgslen, satte Rimestad lighedstegn mellem arbejds- og fattigdomsbekæmpelse og indførelsen af økonomisk liberalisme.

Først med Rimestads initiativ forstod håndværksmestrene i Københavns Haandværkerforening, at lavenes fremtid for alvor var i fare, og at det var nødvendigt at gå til modaktion. Tonen i kritikken af lavshåndværkerne var samtidig blevet skærpet. I de nationalliberales avis, *Fædrelandet*, ironiserede man over

---

³⁴ Nyrop 1914: 232

det håndværksmøde, der var blevet afholdt den 25.-28. juli 1855. Mødedeltagerne blev kritiseret for at lade hånt om nationaløkonomiske teorier og for ikke at repræsentere den samlede håndværkerstand, men udelukkende at være en oldermandsforening, som kæmpede for deres egne "embedsmandsposter."³⁵ Avisen polemiserede også mod en række af de forslag, som var fremkommet på mødet og som bl.a. gik ud på, at der skulle indføres prøver inden for håndværk, der ikke tidligere havde kendt til sådanne, og at mesterprøverne blev udvidet med en teoretisk prøve, således som det også var blevet foreslået af den kommission, som var blevet nedsat i 1840. Endvidere havde mødet foreslået, at erhvervsdrivende skulle bestå en prøve for at få tilladelse til at nedsætte sig som fabrikanter. Sarkastisk bemærkede avisen:

Man ender formodentlig med at forlange et helt Haandværks og Fabriks Universitet for hele Monarkiet med Snedkerlatin, Skrædderfilosofikum og Børstenbinderattestats og med Malermester Tilly til Rector magnificus³⁶

Malerlavets oldermand C.C. Tilly gav igen i et indlæg i *Berlinske Tidende* 23.-24. januar 1856. Han kritiserede fortalerne for næringsfriheden for at bestå af folk, der forenede en vis teknisk viden med et totalt ukendskab til praktiske forhold, og som nærrede en naiv tiltro til, at frihed og lighed ville løse alle problemer. Navitetten, mente han, bundede i, at de aldrig havde levet og virket som håndværkere. Han opfordrede håndværkerne til at engagere sig i den offentlige debat som modvægt mod dem, som enten kun havde deres viden om forholdene fra bøger, eller som havde interesse i at "Haandværkeren kunde bringes ned til at være Dag-lejer, for at de selv kunne samle Kapitaler ved hans Ansigts Sved". Han beklagede sig endvidere over, at man på scenen og i pressen fremstillede håndværkeren som en negation af det dannede menneske, og at man så hånlige ned på håndværkerens institutioner. Han mente derfor, at det var på tide, at standen frigjorde sig fra udenforstående formynderskab og i stedet samarbejdede på tværs af såvel lavs- som svende- og mesterinteresser om at sikre den samlede stands interesser.³⁷ Opfordringen kom dog alt for sent. Den 14. marts 1856 udkom Otto Müllers bog, som foreslog, at lavene blev opløst inden tre år. Uddannelsesspørgsmålet spillede en central rolle i Müllers redegørelse. Ifølge bogen repræsenterede mester- og svendeprøverne lavsvæsnets største skavanker, idet de, der havde ansvaret for prøverne, selv var part i sagen og derfor kunne bruge prøverne til at begrænse tilgangen til det pågældende fag. Mesterprøverne gav desuden ingen garanti for, at den pågældende havde evner til at lede arbejdet eller havde den nødvendige økonomiske sans. For Otto Müller var en håndværksmester øjensynlig mere

---

³⁵ Hassø 1940: 158

³⁶ Hassø 1940: 159

³⁷ Hassø 1940: 144

arbejdsgiver end faghåndværker. Svendepøverne, mente han, gav mere mening, idet de sikrede, at svendene besad en vis teknisk færdighed. Han mente imidlertid ikke, at der var nogen grund til at gøre dem tvungne, for hvis det viste sig, at mestrene forlangte prøverne, skulle svendene nok frivilligt underkaste sig disse. Han fremhævede endvidere, at det var til stor ulempe for den fremvoksende industri og for dele af håndværket, at det beroede på bevillinger og dermed på nåde og barmhjertighed. Mange ville betænke sig ved at søge uddannelse i et fag eller sætte penge i en virksomhed, hvor man ikke på forhånd var sikker på at få tilladelse til at virke. En væsentlig hindring for erhvervene var det forhold, at selv de største fabrikker kun måtte drive et enkelt udsalgssted uden for produktionsstedet. Han understregede imidlertid, at den vigtigste grund til at indføre næringsfrihed var hensynet til den personlige frihed.

Den 5. oktober kom forslaget til førstebehandling i Folketinget, hvilket førte til nedsættelsen af et 10-mandsudvalg, som skulle forestå den videre behandling af forslaget. Den 5. november begyndte 2. behandlingen, og den 21. november blev forslaget oversendt til Landstinget. Orla Lehman sikrede lovens hurtige vedtagelse, og den 14. december var forslaget med mindre ændringer tilbage i Folketinget. Den 18. december blev det vedtaget med 62 stemmer for og 19 imod.³⁸

Næringslovens følger

For håndværkerne betød næringsloven en nedbrydning af de skarpe faggrænser. Den enkelte håndværker fik nu lov til at forfærdige samtlige delelementer i det produkt, han ifølge sit borgerskab havde ret til at afsætte. Det betød, at den, der eksempelvis løste borgerskab som smed, nu fik lov til at udføre alt arbejde, som hidtil havde hørt under grov- og kleinsmede, ankersmede, spøremagere, tøjsmede og nagelsmede.³⁹ Han fik endvidere tilladelse til at producere og reparere de maskiner og redskaber, han selv benyttede, og de gamle påbud om at visse redskaber kun måtte anvendes af bestemte fag blev ophævet. I byerne fik den enkelte håndværker lov til at drive flere butikker.⁴⁰

Det er karakteristisk for næringsfriheden i Danmark, at den blev indført langt mere brat, end det fx var tilfældet i både Tyskland og Sverige.⁴¹ Mens næringsloven i almindelighed skulle træde i kraft 1. april 1858, blev lavstvangens ophør og bortfald af kravet om prøver fastsat til 1. januar 1862. Efterhånden som tidspunktet for den fulde indførelse af næringsfrihed nærmerede sig, steg bekymringerne for, om den økonomiske frihed af sig selv ville kunne løse erhvervslivets problemer. Usikkerheden skinnede igennem i det cirkulære, som Indenrigsmi-

---

³⁸ Hassø 1940: 190

³⁹ Nørregaard 1943: 70

⁴⁰ Nørregaard 1943: 65

⁴¹ Nørregaard 1943: 82, Nilsson 1981

nisteriet udsendte den 24. januar 1862. På den ene side blev det indskærpet, at de ved lavene anordnede prøver ikke længere havde nogen gyldighed, og på den anden side blev håndværkerne opfordret til i fællesskab at virke for håndværkerens dygtiggørelse. Det sidste skulle bl.a. ske via anlæg af industriskoler, afholdelse af udstillinger, uddeling af rejseunderstøttelse og organisering af frivillige sven-deprøver.⁴²

Med lavstvangen forsvandt samtidig lærekontrakter, afskedsedler og arbejdsbøger, og opsigelsesfristen mellem mester og svende blev udtrykkeligt ophævet. Reglerne for arbejdsanvisning var ikke længere påbudt. Enhver næringsdrivende borgers havde nu ret til at antage, hvem de ønskede, og næringsdrivende uden borgerskab fik ret til at ansætte håndlangere til ikke-fagligt arbejde. Liberalismens ånd rakte dog ikke til en formel ophævelse af de strenge straffe for strejker.⁴³

Det var ikke alene håndværksmestrene og deres organisationer, som frygtede næringsfrihedens konsekvenser for håndværkeruddannelsen. Også fra statslig side blev der udtrykt bekymring bl.a. over den manglende regulering af lærlingenes forhold, som øgede risikoen for, at lærlingene blev udnyttet som billig medhjælp. I 1875 nedsatte Indenrigsministeriet derfor en kommission, som fik til opgave at undersøge arbejdsforholdene i Danmark. I den betænkning, som Arbejderkommissionen afgav tre år senere, blev det fremhævet, at den eksisterende løshed i lærlingens stilling risikerede at medføre, at lærlingens arbejdskraft blev slidt op ved misbrug, at hans åndelige udvikling blev forsømt, samt at hans muligheder for at senere at etablere sig som selvstændig blev forringet.⁴⁴

Kommissionens betænkning indeholdt et udkast til lærlingelov. Her blev der bl.a. knyttet faglige krav til ansættelsen af lærlinge, idet kun den "næringsbruger", der kunne tilbyde en bred uddannelse inden for et fag, måtte antage lærlinge. Kommissionen anbefalede desuden, at der blev indført krav om lærlinge-kontrakter påtegnet af øvrigheden. Endelig blev der stillet forslag om, at mestre fik pligt til at sørge for, at lærlinge fik adgang til den tekniske undervisning, der

---

⁴² Nyrop 1893: 19-20, Boje & Fink 1990

⁴³ Nørregaard 1943: 70

⁴⁴ Kommissionen var sammensat af såvel lavstilhængere som modstandere. Sidstnævnte var i flertal. Et mindretal bestående af formanden samt tre af de i alt ti menige kommissionsmedlemmer var fortalere for, at der blev etableret et tilsyn med lærlingeuddannelserne og ønskede, at lavene igen fik tildelt denne opgave. Dette mindretal mente endvidere, at medlemskab af en svendeforening burde være pligtigt, samt at foreningerne burde være underlagt øvrighedens kontrol. Flertallet, der repræsenterede henholdsvis et laissez-faire og et selvhjælpssynspunkt, var derimod modstandere af tvungne foreninger og af en egentlig kontrol med lærlingene fra øvrighedens side. Thomsen 1991: 52, Arbejderkommissionen 1878, Fode et al 1984.

blev tilbudt lokalt.⁴⁵ Arbejderkommissionens betænkning dannede grundlag for det forslag til lov om lærlingekontrakter, som blev forelagt rigsdagssamlingen i 1880/81, men det blev aldrig færdigbehandlet. Lovforslaget blev genfremsat i 1881/82, 1887/88 og 1888/89 og til sidst vedtaget i 1889.⁴⁶ Når der gik 11 år fra Arbejdskommissionen havde afgivet sin betænkning om lærlingeloven til lovens endelige vedtagelse, skyldtes det, at de tidligere forsøg havde været for vidtgående til at kunne samle et politisk flertal. Den lærlingelov, som blev vedtaget, var da også knapt så omfattende, som det oprindelige udkast. Således blev bestemmelsen om, at en mester, der kun udførte meget specialiseret arbejde, ikke skulle have ret til at antage lærlinge, sløjftet.⁴⁷ Desuden understregede loven det patriarkalske forhold mellem mester og lærling, som også havde karakteriseret lavenes bestemmelser. Således hed det, at "Lærlingen skal vise sin Læremester Troskab, Lydighed og Ærbødighed; han skal være Mesteren til Medhjælp ved dennes Arbejde, saa vidt som hans Arbejdskraft og Færdigheder tilsteder"⁴⁸. Læremesterens ansvar for lærlingens moralske opdragelse blev yderligere understreget ved, at det blev pålagt mesteren at våge over lærlingens opførsel og sædelige forhold og værne ham mod umoralsk påvirkning.⁴⁹

Lovens vigtigste bestemmelse var kravet om, at der skulle oprettes skriftlig lærekontrakt, når et læreforhold blev indgået med en person under 18 år. Hermed blev der gjort op med den kritiserede "løshed" i læreforholdet. Derudover indeholdt loven bestemmelser om læretidens længde, som blev sat til maksimalt 5 år, om evt. kost, logi og løn i læretiden, samt om hvem der skulle betale for undervisning på teknisk skole, og hvem der skulle afholde udgifterne til en evt. svendep prøve. Desuden blev det fastlagt, at arbejdsdagen ikke måtte overstige 12 timer, heri indregnet 2 timers pause. Loven indeholdt imidlertid ikke noget krav om, at arbejdsgiveren skulle være faglært håndværker, og der blev heller ikke stille krav om svendep prøver. I stedet kunne mester udstede et lærebrev, der indeholdt oplysninger om læretidens længde og om svendens faglige egenskaber. Til gengæld forpligtede loven mester til at give lærlingen mulighed for at følge undervisning ved teknisk skole, hvis svendep prøven indeholdt en tegneprøve.⁵⁰

Efter at næringsfriheden var indført, oplevede den tekniske skolebevægelse et nyt opsving, som var båret af de håndværker- og industriforeninger, der var opstået rundt om i landet som reaktion på de stærke liberalistiske strømninger. I den forstand imødekom håndværkerne Indenrigsministeriets opfordring i cirkulære

---

⁴⁵ Arbejderkommissionen 1878, Fode et al. 1984: 58-59

⁴⁶ Klöcker-Larsen 1962: 13

⁴⁷ Arbejderkommissionen 1878: 25-28

⁴⁸ Formuleringen blev bibeholdt i 1921-loven, men optræder ikke i 1937-loven.

⁴⁹ Lov om lærlingeforhold, Indenrigsministeriet nr. 39, 1889 § 9

⁵⁰ Lov om lærlingeforhold, Indenrigsministeriet nr. 39, 1889

af 24. januar 1862.⁵¹ I samme retning virkede lærlingeloven, der som nævnt gjorde det pligtigt for mestrene inden for visse fag at give lærlinge tid til at besøge de tekniske skoler.⁵²

At initiativet til oprettelsen af de tekniske skoler primært kom fra håndværkerne, samt at de tekniske skoler fik så stor en udbredelse, er karakteristisk for den danske håndværkeruddannelses historie. Det betød, at skolerne havde mulighed for at indrette sig i overensstemmelse med de krav og forventninger, som blev formuleret fra de lokale håndværkeres side.⁵³

Konklusion

Frem til 1840erne var håndværkerne i højere grad objekt for de dannede klassers uddannelsesbestræbelser end handlende subjekt i denne bevægelse. Oplysningsbevægelsen og dens institutioner, der hentede inspiration fra udlandet, var båret af et borgerskab, som repræsenterede et ideologisk opgør med den enevældige stats privilegiebaserede politik på den ene side og lavsvæsnet på den anden side. Kritikken af lavshåndværkerne antog to forskellige former, som håndværkerne reagerede forskelligt på.

Kritikken var på den ene side bundet op om begrebet dannelse som middel til henholdsvis in- og eksklusion fra borgerskabets rækker. Håndværket blev kritiseret for at være traditionsbestemt og for hverken at være orienteret i kunstindustriell retning eller mod teknologisk fornyelse. De tyske håndværkstraditioners stærke indflydelse på dansk håndværkerkultur, der oprindeligt havde bidraget til at styrke standens selvbevidsthed og havde fungeret som afgrænsning over for andre stænder, blev nu opfattet som værende ude af trit med den dannelses- og moderniseringsproces, som resten af samfundet gennemgik. Håndværkerne tog i høj grad kritikken til sig og engagerede sig i de uddannelses- og oplysningsinitiativer, som borgere uden for håndværksstanden tog initiativ til. Senere tog håndværkerne selv denne opgave på sig.

Den anden side af kritikken kritik var erhvervsøkonomisk funderet og rettede sig mod håndværkermestrenes monopoliseringsbestræbelse, der forhindrede en friere erhvervsudøvelse. Denne kritik var bl.a. inspireret af skotsk oplysningsfilosofi, særlig Adams Smiths forsvar for øget arbejdsdeling og økonomisk frihed. Disse ideer repræsenterede et angreb på selve lavsvæsnet fundament. Håndværkernes reaktion på denne kritik var at organisere sig på tvær af lavene i en forgæves forsvarskamp for at bibeholde lavsrettighederne.

---

⁵¹ Nyrop 1893: 210

⁵² Nyrop 1893: 210, 224

⁵³ Einfeldt og Rasmussen 1941: 11

Udfaldet af den dobbetsidede kritik var, at lavene mistede deres hidtidige kontrol over håndværkeruddannelserne og dermed forsvandt deres berettigelse. Ansvar og kontrollen med lærlingenes uddannelse blev herefter dels reguleret via lovgivning og dels imødekommet ved, at håndværkerne i stigende grad tog uddannelsesspørgsmålet i egen hånd. Det betød, at den tekniske skolebevægelse fik sit helt eget udtryk og gennemslag, idet det var håndværkerne selv og ikke staten, der var drivkraften. Disse karakteristika har sat deres fingeraftryk også på nutidens erhvervsuddannelser, hvor erhvervene selv repræsenteret ved arbejdsmarkedets parter fortsat har stor indflydelse på uddannelsernes udformning og på driften af de tekniske skoler.

English Abstract

The influence of European and national ideas on the training and education of Danish Apprentices.

This paper analyses the development in the discourse of the training and education of Danish apprentices from late Absolutism to 1889, when the first law regulating apprenticeship was passed. It shows that, during the Enlightenment, the discourse about the cultural position of craftsmanship, and education and training of apprentices was strongly influenced by two ideas of freedom: The first idea entailed that education was a means to personal freedom, and the second idea related education to economic freedom. The craftsmen responded in two different ways to these challenges. On the one hand, they accepted the attempts made by the educated bourgeoisie to enlighten the class of craftsmen by abolishing the culture and traditions, which had been imported from Germany and dominated Danish craftsmanship until the nineteenth century. On the other hand, the craftsmen reacted strongly against attempts to introduce free trade and abolish control of the training and education of craftsmen in order to open access to different trades. The craftsmen lost the battle against economic liberalism in 1882, when free trade was implemented. However, they managed to maintain influence on the education and training of apprentices by organizing a system of technical schools, which is the precursor of the present day VET system in Denmark. One of the main characteristics of the VET system is the important role played by the social partners.

Ida Juul, f. 1955, cand.mag. i historie og samfundsfag, er ansat som lektor ved Aarhus Universitet, Institut for Uddannelse og Pædagogik ved Aarhus Universitet, hvor hendes primære forskningsområde er de danske erhvervsuddannelser i aktuelt og historisk perspektiv.

Litteratur

- *Betænkning afgiven af den ifgl. Resolution af 20de September 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission*, (1878).
- Bauer, A. (1893), *Haandværkerundervisningen i Danmark gennem 50 Aar*. I *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, Bind 3. række.
- Berg, R. (1919), *Det danske Haandværks Historie*. København og Kristiania: Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.
- Boje, P., & Fink, J. (1990), *Mesterlære og teknisk uddannelse i Danmark 1850-1950*. I *Erhvervshistorisk årbog*, 125-147.
- Bourdieu, P. (1995), *Distinktionen. En sociologisk kritik af dømmekraften*. DET lille Forlag, Frederiksberg.
- Christensen, D.C. (1996), *Det Moderne Projekt. Teknik & kultur i Danmark-Norge 1750-(1814) – 1850*. København; Gyldendal.
- Clemmensen, N. (1987), *Associationer og foreningsdannelse i Danmark 1780-1880. Periodisering og forskningsoversigt*. Øvre Ervik: Alvheim & Eide, Akademisk forlag.
- Dybdahl, V. & Dübeck, I. (1983), *Håndværket og statsmagten: perioden 1700-1862* (Vol. 3). København: Håndværksrådets Forlag.
- Einfeldt, H. & Rasmussen, B. (1941), *Bidrag til Dansk Haandværkerundervisningens Historie*. København: Teknisk Skoleforening.
- Engberg, J. (2005), *Magten og kulturen. Dansk kulturpolitik 1750-1999*. Bind II, Mellem enevælde og grundlovsstyre. København. Gads Forlag.
- Engelhardt, J. (2010), *Borgerskab og fællesskab. De patriotiske selskaber i den danske helstat 1769-1814*. Museum Tusulanums Forlag, København.
- Epstein, S.R. (1998), *Graft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe*, *The Journal of Economic History*, Vol.58, No 3.
- Fode, H., Møller, J., & Hastrup, B. (1984), *Håndværkets kulturhistorie: Perioden fra 1862-1980*. København: Håndværksrådets forlag.
- Hassø, A.G. (1940), *Et Bidrag til Københavns Haandværks Historie i det sidste hundred Aar*. København: Chr. Erichsens Forlag.
- Jacobsen, G. (1982), *Håndværkets kulturhistorie. Håndværket kommer til Danmark. Tiden før 1550*. København, Håndværksrådets Forlag.
- Jensen, Knudsen og Stjernfelt (2006), *Tankens magt*. København, Lindhardt & Ringhof.
- Klöcker-Larsen, F. (1962), *Lærlingeuddannelse i Danmark*. København: Institut for organisation og arbejds sociologi.
- *Lov om lærlingeforhold*, Indenrigsministeriet nr. 39, 1889
- Nilsson, L. (1981), *Yrkesutbildning i nutidshistorisk perspektiv – yrkesutbildningens utveckling från skråväsendets upphörende 1846 till 1980-talet samt tankar om framtida inriktning*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Nyrop, C. (1893), *Bidrag til dansk Haandværkerundervisnings Historie*. København: Nielsen og Lydiche.
- Nyrop, C. (1885), *Forholdet mellem Mestre og Svende i Lavstiden. Foredrag ved det 5te danske Industrimøde den 21de Juli 1885*. Odense: Fyens Stiftsbogtrykkeri.
- Nyrop, C. (1914), *Bidrag til vor Haandværkestands Historie i Tiden før 1857*.
- Nørregaard, G. (1943), *Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899*. København 1943: Nordisk Forlag.
- Sørensen, Preben, H. Grelle og V.O. Nielsen (1992), *Under herrer og mestre. Om arbejdsvilkår og Danmarks første storkonflikt i 1794*, SFAH, Kbh.
- Sølvér, A (1923), *Institut for Metalarbejdere 1807-1923*. Kbh.
- Thomsen, N. (1991), *Industri, Stat og Samfund 1870-1939* (Vol. 3). Odense: Odense Universitetsbiblioteksforlag.
- Østergård, U. (2001), *Europas ansigter*. København 2001, Rosinante.